

ԳՏՉԱՎԱՆՔԻ ԵՒ ԴԻԶԱԿ ԳԱՒԱՌԻ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԹԱՄԱՐԱ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
minasyan.tamara64@mail.ru

Պատմական Դիզակ Գաւառը կազմաւորուել է ԺԶ. դարավերջին՝ Արցախ աշխարհի Միւս Հաբանդ Գաւառի հարաւային մասում: Արեւելքում նրա սահմանները ձգուում էին մինչեւ Մուղանի Դաշտ, հիւսիսում՝ Քէօնդալան Գետի ձախ ափը, արեւմուտքում հասնում Քիրսի Լեռնաշղթային եւ նրանից դէպի Երասխի Հովիտը ձգուող բարձրութիւններին, հարաւում՝ Երասխ Գետին: Գաւառը համապատասխանում է պատմական այն տարածքին, որ պատմահայր Մովսէս Խորենացին անուանում է Պարզկանք¹, ձեռագրերում կոչւում է Բազկանք կամ Պանծկանք, աւելի ուշ՝ Ջաբրայէլ²:

Դիզակի կենտրոնն է Գոչավանքը: Այն հիմնադրուել է վաղ միջնադարում, իսկ ԺԵ. դարում արդէն յայտնի մշակութային կենտրոն էր եւ ուներ իր գրչատունը:

Ցաօք, Դիզակի գրչութեան կենտրոնի վերաբերեալ տեղեկութիւնները սուղ են. ձեռագրերի մեծ մասը ոչնչացուել է աներածութիւնների եւ կողոպուտների հետեւանքով:

Մեր որոնումները (հիմնուած Մաշտոցեան Մատենադարանում (ՄՄ) պահուող համապատասխան ձեռագրերի, Սփիւռքի եւ արտերկրի մատենադարանների ձեռագրացուցակների նկարագրութիւնների, ինչպէս եւ համապատասխան գիտական գրականութեան մեջ այդ գաւառի ձեռագրերին վերաբերող նիւթերի հիման վրայ) այս գրչութեան կենտրոնի վերաբերեալ ի յայտ բերեցին սակաւաթիւ գրչագիր մատենաներ, որոնք հիմնականում գործնական նպատակներով եւ ծիսական արարողութիւնների համար գրուած ձեռագրեր են՝ Աւետարաններ, *Մաշտոց, Շարակնոց*: Նկարագրողման արուեստով նաեւ այս ձեռագրերը առանձնապէս աչքի չեն ընկնում: Ձեռագիր յիշատակարանները տեղեկացնում են, որ ձեռագրեր են գրուել, նկարագրողուել եւ պահպանուել հիմնականում Գոչավանքում, սակաւ թուով՝ Թաղասեռում, Հաղորթի Շախկախ Գիւղում, Դիզափայտում, Տոդ եւ Թաղլար գիւղերում:

Ա. ԳՏՉԱՎԱՆՔԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ

Ձեռագիր Ա1

Դիզակ Գաւառում գրչութեան կենտրոնի մասին վկայող ամենավաղ տեղեկութիւնները 1428ից են: Մի կորած ձեռագրի յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ «*դառն ու անբարի ժամանակներում*», Ամարասի Ե-

պիսկոպոս Մանուէլ գրիչն ընդօրինակում է մի Աւետարան Ասադի որդի Մելքիսէդ աբեղայի խնդրանքով՝ որպէս յիշատակ նրա ծնողների, եղբայրների եւ ազգակից-մերձաւորների. «*Գրեցաւ Աւետարանս ի թուին Հայոց ՊՁԷ [1428] ձեռամբ մեղապարտ տէր Մանուէլի ի վիճակս Ամարասայ՝ ի վանքս Քթիսոյ՝ ի դառն եւ անբարի ժամանակիս, որ Թորգոմացի ազգն տիրեն աշխարհի եւ ամենեքեան ի մեծ վշտի կան*»: Գլխաւոր յիշատակարանում գրիչը խնդրում է յիշել իրեն, իր ծնողներին եւ «*զամենայն երախտաւորս ի յաշխարհի*», իսկ ստացողի անունից գրած յիշատակարանում նզովում է բոլոր նրանց, ովքեր կը յանդգնեն կտրել յիշատակարանը³:

Ձեռագիր Ա2

Նոյն թուականից Մանուէլի ձեռքով գրուած ու մեզ հասած եւս մի գրչագիր Աւետարան ունենք, որն այժմ պահուում է ՄՄ՝ 8211 թուահամարի տակ⁴: Ձեռագիրն ունի չորս անտարանիչների պատկերներ, անուանաթերթեր՝ վերելում թռչունների պատկերներով կիսախորաններ, 176բ թերթի լուսանցքում Գաբրիէլ հրեշտակապետի պատկերն է, ունի նաեւ բազմաթիւ լուսանցագարդեր ու զարդագրեր: Ծաղկողի անունը չի նշուում, հաւանաբար գրիչն է: Ձեռագիրը գրուել է Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան եւ Իսկանդարի, «*որ է թորգոմածին եւ չարչարող քրիստոնէից*», բռնակալութեան տարիներին:

Ձալալ իշխանի որդի Յովհաննէսը երկար տարիներ եղել է Ադուանից կաթողիկոս: Վերոնշեալ ձեռագիրն արժեւորում է նրանով, որ յիշատակարանում առաջին անգամ արձանագրուած է Յովհաննէսի հայրապետութիւնը. «*Գրեցաւ աստուածագիծ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ ոգնամեղ եւ ապիկար գրչի՝ տէր Մանուէլի՝ ի թուականութեանս Հայոց ՊՁԷ (1428)՝ ի յաշխարհս Ադուանից՝ ի վիճակս Ամարասայ՝ ի գեղս Շուշու կոչեցեալ՝ ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս՝ ի կաթողիկոսութեան տէր Յովհանիսի*»⁵: Յետագայի գրիչներն արդէն յիշում են նրա կաթողիկոսութեան տարիները՝ 1456, 1464, 1466, 1467, 1468ին⁶: Իսկ համաձայն Ս. Յակոբայ վանքի՝ Յովհաննէս հայրապետի տապանագրի, նա մահացել է 1470ին. «*Այս է հանգիստ տէր Ուհանէս կաթողիկոս Ադուանից թւ. ՋԺԹ (1470)*»⁷:

Ձեռագրի յետագայի յիշատակարանից երևում է, որ այն Մանուէլի ընդօրինակած վերջին մատեանն է: Երբ վախճանուել է մեծ սէր ու յարգանք վայելող գրիչը, նրա չորս եղբայրները՝ իբրեւ ժառանգութիւն, բաժանել են նրա գրուածքները: Ամարասի Ալեքսիանոս եպիսկոպոսին Մանուէլի եղբորորդուն, որպէս յիշատակ բաժին է ընկել այս ձեռագիրը:

Երկու դար յետոյ՝ 1634ին, Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որը նոյնպէս Մանուէլ գրչի տոհմից էր, Դիզակի Գաւառի Թաղասեռ Գիւղի Ս. Սարգիս

եկեղեցում մահտեսի Կիրակոսին նորոգել է տալիս *Աւետարանը*՝ որպէս յիշատակ իրեն, հօրեղբայրներին եւ բոլոր մերձաւոր բարեկամներին՝ Մանուէլ, Ալեքսիանոս, Մարտիրոս, Գրիգոր եպիսկոպոսներին, Յովհաննէս եւ Մարտիրոս արեղաներին, Սարգիս երեցին, Տէր Թորոսին, իր պապ Յովհաննէսին, հօրը՝ Մարտիրոսին, մօրը՝ Մարգարիտին եւ եղբորը՝ Յովանին⁸:

Ձեռագիր Ա3

ՄՄ 9792 ձեռագիրը գրուել է 1477ին Ամարասի Ուսումնականաւում՝ ձեռամբ կուսակրօն աբեղայ Տէր Զաքարիայի⁹: Գլխաւոր յիշատակարանից տեղեկանում էնք, որ այս տարիներին անապատում գրչութեան արուեստ էր ուսուցանում Տէր Բարսեղը, ում աշակերտել է Զաքարիան: Գրիչը երախտագիտութեամբ է յիշում իր ուսուցչին, ինչպէս նաեւ Ամարասի արքեպիսկոպոս Տէր Ալեքսիանոսին, որին անուանում է երախտաւոր այր: Խնդրում է յիշել նաեւ իր ծնողներին¹⁰:

Նոյն թուականին ձեռագիրն իր «*հալալ քնչից եւ աշխատանաց*» Զաքարիայից գնել է Ալեքսիանոս արքեպիսկոպոսը, բերել Գոչաւանք եւ գրել տուել ստացողի իր յիշատակարանը, որտեղ խնդրում է յիշել իր ծնողներին՝ հօրը՝ Ճանազիգային, մօրը՝ Սուլթանային, եղբորը՝ Կոստանդիանոսին, հօրեղբորը՝ Ամարասի Մանուէլ եպիսկոպոսին, նորաբողոքք քահանայ Գրիգորիսին եւ բոլոր մերձաւորներին¹¹:

Ալեքսիանոսը մեծ ցաւ է ապրում երկրում տիրող ծանր իրավիճակից եւ խնդրում է չմոռանալ նաեւ իրեն ու իր եղբորը, որ «*միաբանեցաք եւ եկաք ի Քթիշոյ վանքս, զի Թուրք ազգս բազմացեալ է եւ Հայս նուազեալ, եւ չարիքը շատացեալ, եւ մեր յոյսն Քրիստոս է, զի պանդխտինք ի միասին սակաւ աւուրցս*»¹²: Վերջում Ալեքսիանոսը մեղքերի թողութիւն է հայցում եւ անիծում յիշատակարանը կտրողին:

Ալեքսիանոս արքեպիսկոպոսի յիշատակարանը պարունակում է պատմական փաստեր նաեւ Վրաստանի վերաբերեալ: Ականատեսի իրաւունքով յիշատակագիրը դառնացած գրում է այդ խոռվայոյզ ու դաժան օրերի մասին, թէ ինչպիսի մեծ կորուստներ ունեցաւ Հայաստանի հարեւան երկիրը, որոնց պատճառը Ուզուն Հասանի գործած աներաժութիւններն էին: Իրականութիւնն այնքան սահմոկեցուցիչ է, որ գրիչը բառեր չի գտնում որակելու տեղի ունեցածը. Ուզուն Հասանը ւաւերել է ամէն ինչ, մարդկանց կոտորել է, մեծ ու փոքր, երեց, սարկաւազ ու աշխարհական, այր ու կին, դուստր ու որդի գերի տարել եւ «*ցան ու ցիր արար աշխարհի, գողբն ու կսկիծն լեզու ոչ կարէ պատմել*»¹³:

Ձեռագիր Ա4

ՄՄ 3701 *Աւետարանը* 1464ին Վայոց Ձորի Էրերան վանքում մահտեսի Մուրատի եւ նրա կնոջ՝ Դիշատի խնդրանքով օրինակել է Մա-

դաքիա կրօնաւոր գրիչը՝ «որպէս առաջնորդ հոգոյ իւրոյ եւ պարծանս հաւատոց եւ թողութիւն մեղաց» եւ ի վայելումն Ալեքսիանոսի եւ Մուրատի¹⁴: Մտացողի անունից գրիչը յիշատակարանում խնդրում է յիշել Մուրատին, նրա ծնողներին՝ հօրը՝ Տոդոտղին, մօրը՝ Ագրումալիքին, նաեւ իր եղբայր Էաւետին եւ քոյր Ազիզին¹⁵:

Ձեռագիրն ընծայուել է Գուշավանքին. «Կաման Աստուծոյ ես՝ Աղաճանս կալայ սուրբ Աւետարանս, տուի Քթիշոյ վանքին, ինձ քառասնից տէր Ալեգսանոս եպիսկոպոսի ձեռութն կատարեցինք քառասունքն»¹⁶:

Ձեռագիր Ա5

1575ին՝ «ի դառն եւ ի չար ժամանակի, ի դանութեան շահ Թահմազին՝ ի երկիրս Դիզակ՝ ի գեղս Պայկայթաղ՝ ի վանքս Քթիշու Մուրբ Աստուածածինս» Պետրոս կրօնաւորի ձեռամբ Մաշտոց է ընդօրինակուել¹⁷: Ձեռագրի ստացողն է Բէկին, որը պատուիրում է ձեռագիրը եւ գրել տալիս յիշատակարան իր եւ բոլոր հարազատների համար: Գլխաւոր յիշատակարանում գրիչը խնդրում է ուժ ու կարողութիւն՝ սկսած գործն աւարտին հասցնելու համար: Նա խնդրում է յիշել իր ծնողներին՝ Մուրուն եւ Թեգային, եղբայրներին ու քոյրերին, իսկ ստացողի անունից նրա բոլոր հարազատներին՝ ծնողներին, որդիներին, դուստրերին, բոլոր կենդանի եւ հանգուցեալ մերձաւորներին՝ յականէ-յանուանէ նշելով անունները: Գրչի հաղորդածից տեղեկանում ենք նաեւ, որ այս թուականին Գուշավանքի վանահայրը Գալոս եպիսկոպոսն էր¹⁸: ԺԷ: դարում ձեռագիրն ստացել է խոջա Բաբաքը եւ յիշատակարան գրել 189ա էջին:

Ձեռագիր Ա6

Շատ Հայր Աետոյ Ալիշանի՝ 1653-1675ին Գուշավանքի միաբան է եղել Աղուանից կաթողիկոս Պետրոս Խանձրեցու եղբայր Մատթէոս քահանան, որի համար 1668ին մի Աւետարան է ընդօրինակուել¹⁹:

Ձեռագիր Ա7 եւ Ա8

Գուշավանքում է ապրել ու գործել գրասէր Առաքել վարդապետ Կոստանեանցը: Նա 1853ին նշանակուել է վանքի վանահայր²⁰ եւ երկար տարիներ զբաղուել վանքի կառավարման ու բարեկարգման հարցերով, ինչպէս նաեւ հայոց լեզու եւ կրօն է դասաւանդել, գրել է պատմութիւններ, որոնք հասել են մեզ: ՄՄ 7822²¹ եւ 7823²² ձեռագրերը Առաքել վարդապետի Պատմութիւն Արցախի աշխատութեան երկու հատորներն են, որոնք հեղինակը գրել է 1858-1880ին եւ նուիրել իր հոգեւոր ծնող Յակոբ վարդապետի յիշատակին: շեղինակն իր մատենանում արժէքաւոր աշխարհագրական տեղեկութիւններ է հաղորդում, որով էլ երկը ձեռք է բերում աղբիւրագիտական արժէք եւ, կարելի է ասել, հանդիսանում է Արցախի մասին աշխարհագրական մի ինքնատիպ ձեռնարկ: Չի բացառուում, որ այն ժամանակին գործածուած լինի իբրեւ դասագիրք: Պատմու-

թիւն Արցախի երկն աղբիւր է եղել Բաֆֆու *Խամսայի Մելիքութիւնները* աշխատութեան համար: Բաֆֆին գնահատելով Կոստանեանցի երկերի պատմական ու աղբիւրագիտական արժէքը, տեսնում է նաեւ թերութիւնները եւ տեղին դիտողութիւններ է անում²³:

Պատմութիւն Արցախի տեղեկութիւններ է հաղորդում յատկապէս Դիզակի մելիքութեան պատմութիւնից, որը Հայ Ազգագրական Ընկերութեան կողմից առանձին հրատարակուել է «Նիւթեր Հայ Մելիքութեան» մատենաշարով²⁴: Իսկ ժամանակագրական ցուցակը, ինչպէս հեղինակն է հաւաստում, դուրս է բերել Գասպար քահանայի ձեռքով գրուած մի ձեռագիր *Մաշտոցից*: Առաջին հատորի յիշատակարանում (156բ-57ա) Առաքել վարդապետը տալիս է նաեւ ինքնակենսագրական բնոյթի տեղեկութիւններ, խնդրում է յիշել իր ծնողներին՝ *«հորը՝ Աւագին, ում կորցրել է մանուկ հասակում, մօրը՝ Մարիամին, ինչպէս նաեւ իր հոգեւոր ծնող ճգնագգեաց Յակոբ վարդապետին, Գոշավանքի միաբաններին, որոնց օգնութեամբ այս գործն աւարտուել է: Գրիչը յատկապէս ակնածանքով է յիշում մօրը, ով քառասունհինգ տարի մնացել է այրի եւ վախճանուել ու թաղուել է Գոշավանքում՝ որդուն թողնելով սուգի եւ տրտմութեան մէջ:*

2. Զեռագիր Ա9

1884ին Առաքել վարդապետ Կոստանեանցը գրում է Գոշավանքի պատմութիւնը²⁵: Ինչպէս յիշատակարանում խոստովանում է *Պատմութիւնի* հեղինակը, այս երկը լրացումն է նախորդ երկու հատորների. *«Յայտմ հատորի պատմագրութեան ցանկում բովանդակել զայն ամենայն թերութիւնս, որ յետոյ շրջելով ընդ ամենայն անոտնակոյս տեղիս...աստի եւս արտագրեալ զպակասութիւնս անցեալ երկուց հատորոց պատմագրութեանց»*²⁶: Զեռագիրը կարեւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում վանքի միաբանութեան կեանքի մասին: Հեղինակը ներկայացնում է իրեն նախորդած վանահայրերին: Գոշավանքի վանահայրն է եղել Մելիք-Եգանի հայր Դուկաս վարդապետը, ում յաջորդել է Մեսրոպ եպիսկոպոսը: Նա առաջնորդ է նշանակուել Մելիք-Եգանի կողմից 1723ին եւ շուրջ 25 տարի ղեկավարել վանքի միաբանութիւնը: Մեսրոպ եպիսկոպոսի յաջորդն էր նրա որդի Սիմէոն եպիսկոպոսը, որ *«արիւնջան աշխատասիրութեամբ լուսաւորեաց մեծ իմն պայծառագարդութեամբ գտորբ վանս եւ վերստին իսկ հաստատեաց զմերձակայ կառուածս...»*²⁷: Վերջինիս էլ յաջորդել է Յովհաննէս վարդապետը: Ապա պատմագիրը ներկայացնում է Տէր Սիմէոն եպիսկոպոսի եւ Յովհաննէս վարդապետի վանահայրութեան տարիների իրադարձութիւնները: Իսկ Մելիք-Եսայու՝ 1781ին սպանուելուց յետոյ միաբանութեան վիճակը սաստիկ վատանում է, վանքը *«աստանօր տկարանայ եւ սկսեալ նուազի*

օրըստօրե», սրան էլ յաջորդում են Աղա Մուհամմադ խանի արշաւանքներից յետոյ բռնկուած սաստիկ սովն ու մահտարածամը:

Առաքել վարդապետը տեղեկութիւններ է հաղորդում Գտչավանքի հողային սեփականութեան սահմանների վերաբերեալ, որը հաստատուում է վանքի կալուածքների մասին 1856 Դեկտեմբերի 1ին Ղարաբաղի կոնսիստորիային ուղղուած տեղեկագրով²⁸: Տեղեկութիւններ ենք ստանում նաեւ Մելիք-Եգանեանների մահմեդականացուած ճիւղի մասին. «Դարձեալ ի դէնս Մահմէտի, այսպէս պնդութեամբ պահեն զօրէնս նորա, կարծեմ թէ Մահմէտն բնաւ չէ այնու հոգուով պահպանեալ, որպէս նոքա կամին զոհէլ զիրարս եւ զորդիս իւրեանց»²⁹: Հեղինակը հաղորդում է նաեւ ինքնակենսագրական տեղեկութիւններ: Ձեռագիրը մեզ է աւանդել նաեւ մի գեղեցիկ աւանդագրոյց՝ Անտոն մանկան նահատակութեան պատմութիւնը լենկթեմուրեան ժամանակաշրջանում:

Ձեռագիր Ա10

Գտչավանքից մեզ հասած յաջորդ մատեանը՝ ՄՄ 3881 ձեռագիրը, դարձեալ Առաքել վարդապետ Կոստանեանցի գրչին է պատկանում. այն պատմական նիւթերի ժողովածու է՝ գրուած 1886-1888ին³⁰: Այստեղ հեղինակը գետեղել է տարաբնոյթ պատմական նիւթեր, տալիս է նաեւ Մելիք-Շահնագարեան տոհմի ժամանակագրութիւնը, հաղորդում է, որ Մելիք-Եսային սպանուել է 1781ին Շուշիի Իբրահիմ խանի կողմից:

Այսպիսով, Դիզակ Գաւառի ձեռագրական ժառանգութեան մէջ նշանակալից տեղ են գրաւում Գտչավանքում գրուած կամ այս կենտրոնին առնչուող ձեռագրերը:

Բ. ԳԻՒՂ ՏԱՔ

Ձեռագիր Բ1 (11)

Գաւառի այլ վայրերից եւս ունենք մատեաններ, որոնցից մէկն է 1563ին Տաք Գիւղում Յովհաննէս երեցի խնդրանքով Նասիպ սարկաւագի ընդօրինակած *Աւետարանը*³¹: Ձեռագիրն ունի աւետարանիչների պատկերները, կիսախորաններ եւ լուսանցազարդեր: Հայաստանի Կուլտուր-Պատմական Թանգարանի ազգագրական արշաւախումբը *Աւետարանը* ձեռք է բերել իջեւանցի Մարտիրոս Բաղդասարեանից եւ մուծել թանգարանի հարուստ հաւաքածուի մէջ (թիւ՝ 1325), իսկ 1938ին բերուել է ՄՄ³²:

Գ. ԳԻՒՂ ԹԱՂԱՍԵՌ

Ձեռագիր Գ1 (12)

Բաղդասար գրիչը 1631ին Դիզակի Թաղասետում գրել է մի *Մաշտոց*³³: Խոնարութիւնից զրադաշտը գունափոխուած է: Թթուակեր ու ցեցակեր այս ձեռագիրն ունի մէկ կիսախորան, բազմաթիւ ճակատագրեր, լուսանցազարդեր, զարդագրեր: Գլխաւոր յիշատակարանում Բաղդասար գրիչը խնդրում է յիշել տէր Մելքէսէօ վարժապետին, իրեն եւ իր

բոլոր մերձատրներին՝ հորը, մորը, որոնց անունները չի տալիս, կողակցին Բեկիին եղբայրներին, մանաւանդ ձեռագրի պատուիրատու Շահաւարին ու նրա կողակցին Հուրիին, միւս եղբորը՝ Մուլլին, որդիներին՝ Տաւաթարին, Բրթուլին, Պարխուտարին եւ եղբորդուն՝ Պետրոս քահանային: Ձեռագրի ստորին լուսանցքներում թողած բազմաթիւ մանր յիշատակարաններից՝ «*Վա՛յ գրչիս, զի մեղաւոր եմ*»³⁴, երեւում է, որ դառնացած է գրիչը: Նա քանիցս կրկնում է յայտնի իմաստութիւնը. «*Ձեռս գնայ, գիրս մնա*»³⁵, «*Ձեռս փտի, դառնայ ի հող, գիրս մնայ յիշատակող*»³⁶, յետոյ խնդրում՝ «*Գծագրողիս, Տէ՛ր, ողորմես*»³⁷: ԺԸ. դարում ձեռագիրը նորոգել է Մարդանս դպիրը եւ 172բ էջին թողած յիշատակարանում խնդրել է յիշել իրեն: 1745ին ձեռագիրը պատկանել է Շահնազարի որդի Մելիքսէթին: Երկրորդ ստացողի յիշատակարանը մասամբ եղծուած է, եւ կարդացուող անուններից՝ Շահրիման, Օսէփ, Սարգիս, հասկացում է, որ նրանք նոյնպէս Շահնազարի որդիներն են ու Մելիքսէթի եղբայրները, իսկ Մաշտոցը եղել է նրանց ընտանեկան սրբութիւնը: Դարձեալ յետագայի մէկ այլ յիշատակարան հաղորդում է, որ Տէր Գրիգորը 1783ին ձեռնադրուել է Աբրահամ աստուածաբան վարդապետի ձեռքով: Ձեռագիրը յետոյ գտնուել է գերութեան մէջ: 1791ի Ապրիլի մէկին թիֆլիզցի նալբանդ Միսոյի որդի Եզիսեսոսն ազատել է գերուած ձեռագիրը եւ որպէս յիշատակ նուիրել Ս. Աստուածածին եկեղեցուն, «*որ եւ յիշատակն բարի եղիցի տէր Գրիգորի*»³⁸: Ձեռագրի վերջին ստացողն է ագուլեցի Առաքելի որդի Յարութիւնը, ով 1804ին ձեռագիրը գնել է Թիֆլիզում: 100 տարի անց ձեռագիրը բերում է Ս. Էջմիածին:

Ձեռագիր Գ2 (13)

Տէր Յովհաննէսի պատուէրով 1638ին Կիրակոս երեցը Մաշտոց է օրինակել՝ «*ի երկիրս Աղուանից, ի գաւառս Դիզակ, ի գիւղս Թաղայսեո՝ ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի եկեղեցո, ձեռամբ մեղաւոր Կիրակոս անարժան իրիցցի, յիշատակ տէր Յովաննէս սրբասնունդ քահանայի եւ ծնողաց*»³⁹: Այստեղ յիշատակարանն ընդհատում է՝ վերջին թերթն ընկած լինելու պատճառով, ուստի այլ տեղեկութիւններ չունենք: Ըստ 182բ էջի յետագայի յիշատակարանից՝ 1906ին ձեռագիրը հաշուուել է Օ. Բարաղամեանի կողմից կազմուած Վասպուրականի ցուցակի մէջ: Այժմ այն պահւում է ՄՄ 5380 թուահամարի տակ⁴⁰:

Ձեռագիր Գ3 (14)

ԺԸ. դարում Թաղասէռում յայտնի գրիչ էր Կիրակոսը, նա ոչ միայն օրինակել է գրչագրեր, այլեւ օգնել է այլոց ձեռագրեր ընդօրինակելու գործում: Կիրակոս քահանան Մելքիսէթ երեցի հետ նոյն եկեղեցում բոլորգիր մի *Աւետարան* է սկսել ու աւարտել⁴¹: Յիշատակարանում Մելքիսէթը Կիրակոսին իր եղբայրն է համարում: Ձեռագիրը չունի գրչութեան

թուական, հաւանաբար գրուել է նախորդ ձեռագրի ստեղծման տարիներին: Այսպէս ենք կարծում, որովհետեւ եւ Սելքիսթը, եւ Կիրակոսը եղբայրներ ու ժամանակակից լինելուց բացի, գրչութեան տարին եւ տեղը նշում են նոյն բանաձեւով. «*Գրեցաւ Սբ. Աւետարանս ի երկիրս Աղուանից՝ ի գաւառս Դիզակ՝ ի գեղոս, որ կոչի Թաղասառ՝ ի դուռն սուրբ Սարգսի ի Շահ Սեփոյն երրորդ ամի՝ ձեռամբ Սելքիսթ իրեցու եւ եղբայր իմոյ՝ տէր Կիրակոս քահանայի, որ ի միասին սկսաք եւ աւարտեցաք*»⁴²: Աւետարանը գերի է տարուել Պարսկաստանի Թաւրիզ քաղաք, որտեղից էլ 1806ին երգրումցի պարոն Սկրտիչը փրկագնել ու նուիրել է շուշեցի մահտեսի Սրապիոն Շիւէեանցին: Ձեռագիրը պահուել է Շուշիի Ս. Ագուլեցոց եկեղեցում, որտեղ էլ այն տեսել եւ յիշատակարանն արտագրել է Մակար Բարխուդարեանը⁴³: Ձեռագրի յետագայ ճակատագիրն անյայտ է:

Ձեռագիր Գ4 եւ Գ5 (15, 16)

Պահպանուած յիշատակարաններից տեղեկանում ենք Թաղասեռում պահուած, բայց առայժմ անյայտ եւս երկու ձեռագրի մասին: 1635ին «*ի գեղաղ, որ կոչի Թեղասառ՝ ընդ հովանաւ Սբ. Աստուածածինս*» մի Աւետարան է ընդօրինակուել⁴⁴: Իսկ գիւղի հին եկեղեցում, որ կոչուել է Հին Թղասեռի եկեղեցի, եղել է անխնամ ու յիշատակարանը զողացուած մի Աւետարան⁴⁵:

Դ. ԳԻՒՂ ԹԱՂԱՍՐ

Ձեռագիր Դ1 եւ Դ2 (17, 18)

Գասպար քահանան 1834ին այստեղ անվարժ բոլորգրով Մայր Մաշտոց է օրինակել: Ձեռագրի ստացողը գրիչն է⁴⁶: Իսկ ՄՄ 2464 Շարակնոցը պահուել է Թաղլարում: Գրուել է 1665ին. գրիչը, առաջին ստացողն ու գրչութեան վայրն անյայտ են⁴⁷: Ձեռագիրը թերի է՝ սկզբից եւ վերջից թերթերի ընկած լինելու պատճառով: Երկրորդ ստացողը՝ մեծթաղլարցի ուստա Միրզան, իր «*հալալ վաստակոց*» այլագգիներից գնել է ձեռագիրը՝ ի յիշատակ իրեն եւ ազգականներին: Ստացողը յիշատակում է ծնողներին՝ Գրիգորին ու Խանումին, եղբայրներին՝ Աւաքին, Աղայճանին, Մանին եւ կողակցին՝ Խանպաջուն, որդուն՝ Ուեանին, դստերը՝ Զանանին⁴⁸: Իսկ Մալքումը 1707ին ստացողի անունից յիշատակ է թողել ձեռագրի մի քանի էջերում: Գլխաւոր յիշատակարանում յիշում է, թէ ինչպէս թշնամին մտել է Արցախի գաւառները, կողոպտել, տարել է ամեն ինչ, գերի են տարուել նաեւ ձեռագրերը, կործանուել ու թալանուել են հոգեւոր կենտրոնները. «*Լակզին եկն Գանձայ, Խաչին, Վարանդա, Դուգաղ ամեն եսիր դարաւ Դաղիստան: Եղ նորայ այլագգն գորացան, երկիր խնկարկեցին, վանք, զանայպատ, եկեղեցիք կոզորդեցին: Զայս*

Շարակնոցս այլազգի ձեռաց գնեցի, որ է Շիրվանդալու»⁴⁹: Բարեբախտաբար, տարիներ յետոյ գտնուել ու փրկուել է այս Շարակնոցը:

Ե. ԳԻՒՂ ՓԱՐԱՋԱՆՑ

Ձեռագիր Ե1 (19)

Դիզակում՝ «ի գեղս, որ կոչի Փարաջանց՝ ի երկիրս Հաքարու՝ ի ոսոս Դիզափայտու ի թուին ՌԻԳ [1574]» Աբրահամ աբեղան ընդօրինակում է մի *Աւետարան*: Յիշատակարանում գրիչն անափ վշտով գրում է, որ դա Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի ուրացութեան տարին է. «Գաթողիկոսութեան Տանս Աղուանից տէր Գրիգորիսի, որ երես Թահեսյամազ փաթշահ անկամա տաջկացուց, մեզ մեծ սուգ եղև անմխիթար»⁵⁰: Մեհրաբ-Բեկի երկու որդիները՝ Գրիգորիսը եւ Յովհաննէսը, երկար տարիներ գահակալել են Աղուանից կաթողիկոսութիւնը: Ձեռագիր աղբիւրները Գրիգորիսի գահակալութիւնը նշում են 1556ից: Աղբիւրները նշում են նաեւ, որ նա ուրացել է քրիստոնէութիւնը. «Տէր Գրիգոր՝ որդի Մէրյամբեկին տէառն խաչենոյ ՌԵ (1556) թուին եւ սա ուրացաւ զՔրիստոս ՌԻԲ-ին [1573]»⁵¹: Բարխուդարեանցը եւս այս թուականն է ընդունում ուրացութեան տարին. «Գրիգոր կաթողիկոսը 1573ին ուրանում է իւր հաւատը, որին փոխարինում է տէր Դաւիթ Թ Առաջաձորցի նոյն իսկ թուին, սակայն խաչենցիք մեզ անյայտ պատճառով խեղդում են՝ կախելով Գանձասարի զանգակատնից»⁵²: Ձեռագիր աղբիւրները չեն խօսում, թէ ինչ պատճառով է Գրիգորիսը ուրացել հաւատը: Միայն Աբրահամ գրիչն է արձանագրում այդ արատաւոր երեւոյթի պատճառը. Գրիգորը պարսկական արքունիքի հարկադրանքով է ընդունել մահմեդականութիւնը: Դա, ըստ Աբրահամ աբեղայի, 1574ին էր, իսկ նրան հենց նոյն տարին յաջորդել է Գրիգորիսի եղբոր՝ Բաղդասար-Բեկի որդին՝ Դաւիթը: Սրանից յետոյ ձեռագիր աղբիւրները Գրիգորիսի մասին լռում են:

Զ. ԳԻՒՂ ՇԱՆԿԱՆ

Ձեռագիր Զ1 (20)

Դիզակի Հադրութի անապատի Շախկախ Գիւղում Յովհաննէս երեցի խնդրանքով 1584ին նոյն Աբրահամ աբեղան մէկ այլ *Աւետարան* է օրինակել⁵³: Յիշատակարանում պահպանուել են սակաւ տեղեկութիւններ անապատի միաբանութեան կեանքից: Այս տարիներին ուխտի առաջնորդն էր Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Ըստ գրչի՝ ձեռագիրը գրուել է Դաւիթ կաթողիկոսի հայրապետութեան տարիներին: Այստեղ գրչութեան թուականի համապատասխանութեան սխալ կայ, որովհետեւ Դաւիթը, որի մասին խօսուեց վերելում, կաթողիկոս է եղել Գրիգորիսի ուրացութիւնից անմիջապէս յետոյ՝ 1574ին, ընդամենը մէկ տարի եւ նոյն թուականին էլ մահացել անյայտ պայմաններում, ապա նրան յաջորդել է Գրիգորիսի եղբայր Յովհաննէսը, ով աթոռակալել է մինչեւ 1586:

Ձեռագիր 22 (21)

Շախկախում մի Աւետարան էլ գրուել է 1673ին «յերկիրս Դիզակու ի գիւղս Դաք ընդ հովանեաւ սուրբ եւ նշանատր տեղոջ, որ կոչի Շախկախ եւ այլ միաբանիցս Յակոբ Եպիսկոպոսին եւ տէր Մկրտչին, տէր Բարսղին գրոց աշակերտ Սաղաթին»⁵⁴:

Է. ՀԱԴԴՈՒԹ

Ձեռագիր է1 (22)

Եղիա աբեղան, որ 1428ին գործել է Վայոց Ձորի Եղեգիս աւանի Ճգնաւորի Քար անապատում, իր օրինակած բոլորգիր Աւետարանում յայտնում է իր՝ ծագումով հաղորութեցի լինելը. «Աւարտեցաւ Սուրբ Աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ եւ փցուն գրչի Եղիայի, որ անուամբ կոչեն արեղայ եւ ոչ գործով, աշխարհաւ յԱղուանից եւ տեղեւ Դիզակցի, եւ զեղաւ Հաղորութեցի»⁵⁵: Եղիա գրիչը խնդրում է յիշել հօրը՝ Մեսարին, եղբորը՝ Ջեսարին, ուսուցչին՝ Աթանասին եւ «զմեղապարտ գրչիս, որ յետ սակաւ ժամանակաց ձեռս իմ հողանայ եւ մաղթանքս իմ առ ձեզ մնայ»⁵⁶: Ձեռագիրը յետագայում հասել է Ագուլիս, որտեղ էլ այն յայտնաբերել եւ երեսուներեք ձեռագրերի յիշատակարանների հետ 1911ին Արարատ ամսագրում հրատարակել է Մեսրոպ Մաքսուդեանը⁵⁷: Ո՛վ է ձեռագրի առաջին ստացողը, յայտնի չէ, երկրորդը ագուլիսցի Խաթունբէկն է: Եղծուած յիշատակարանից ենթադրում ենք, որ նա ունի Գրիգորի կինն է եւ գնել է ձեռագիրը որպէս յիշատակ իրեն, Կարապետ որդուն եւ ծնողներին: Երրորդ ստացողի յիշատակարանը 344ա էջում է, դարձեալ եղծուած է եւ հատուկենտ բառերից կարդացում են «Ալեքսանոս, Մարտիրոս: ///այլ եւ ամուսին իմ Շիրազն, եւ դուստրն իմ Նովի/// եւ Մարգարիտն»: Ձեռագիրը գնել է Ռստակէսը իր եւ ծնողների յիշատակին:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ Գուշավանքից եւ Դիզակ Գաւառի տարբեր բնակավայրերից մեզ են հասել տարբեր բովանդակութեամբ 22 ձեռագրեր, որոնց յիշատակարանները նաեւ բազմաթիւ ուշագրաւ տեղեկութիւններ են պահպանել գաւառի պատմութեան ու հոգեւոր կեանքի վերաբերեալ:

Ընդհանուր Աղիսակ Դիզակի Գաւառի Ձեռագրերի

Ձեռագիր	Գրիչ	Թուակ.	Ստացող	Վայր	Ներկայ Վիճակ
Աւետարան	Մանուէլ	1428	Մելքիսէդ	Գտիչ	կորած
Աւետարան	Մանուէլ	1428	Ալեքսիանոս (Բ)	գ. Շուշու	ՄՄ8211
Աւետարան	Զաքարիա	1477	Ալեքսիանոս	Ումաւեսն Գտիչ (Բ)	ՄՄ9792
Աւետարան	Սաղաթիա	1464	Մուրատ,	Վայոց Ձոր,	ՄՄ3701

			Դիշատ	Էրերան վանք (Ա), Գտիչ (Բ)	
Մաշտոց	Պետրոս	1575	Բեկի (Ա), խոջա Բաբաբ (Բ)	գ. Պայկա- թաղ	ՄՄ 6834
Աւետարան	անյայտ	1668	Մատթէոս	Գտիչ	անյայտ
Պատմութիւն Արցախի	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1858- 1868		Գտիչ	ՄՄ 7822
Պատմութիւն Արցախի	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1870- 1880		Գտիչ	ՄՄ 7823
«Պատմութիւն Գոշայ Վանուց»	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1884		Գտիչ	ՄՄ 3966
Ժողովածոյ	Առաքել Վրդ. Կոստանեանց	1886- 1888		Գտիչ	ՄՄ 3881
Աւետարան	Նասիպ Սարկաւազ	1563	Յովհաննէս Երեց	գ. Տաք	ՄՄ 7571
Մաշտոց	Բաղդասար	1631	Մելիքսէթ 1745 (Բ), Յարութիւն 1804 (Գ)	Թաղասէն	Եղել է գերում, ՄՄ 3580
Մաշտոց	Կիրակոս Երեց	1638	Տէր Յովհաննէս	Թաղասէն	ՄՄ 5380
Աւետարան		1635		Թաղասէն	կորած
Աւետարան				Թաղասէն	կորած
Մայր Մաշտոց	Գասպար	1834	գրիչ	Թաղլար	անյայտ
Շարակնոց	անյայտ (Ա), Մալքում (Բ)	1665	Միրզան (Բ)	անյայտ (Ա), Թաղլար (Բ)	ՄՄ 2464
Աւետարան	Աբրահամ Արդ.	1574		գ. Փարաջա- նաց	Նոր Զուղա
Աւետարան	Աբրահամ Արդ.	1584	Յովհաննէս Երեց	Շախկախ	Զմմառ
Աւետարան		1673		Շախկախ գ. Դաք	անյայտ
Աւետարան	Եղիա Արդ.	1428	անյայտ (Ա), Խաթունբէկ (Բ)	Եղեգիս	

- ¹ Մովսես Խորենացի, *Աշխարհացոյց*, առաջաբանը եւ քնն. բնագիրը՝ Բ. Յարութիւնեանի, *Մատենագիրք Հայոց, Հտր. Բ.*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2003, էջ 2188:
- ² Մակար Բարխուդարեանց, *Արցախ*, Բագու, Տպ. Արօր, 1895, էջ 26. Խաւ՝ Յ. Ոսկեան, *Արցախի Վանքերը*, Վիեննա, Միխիթարեան Տպարան, 1953, էջ 13:
- ³ Լեւոն Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, *Հտր. Ա.*, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1955, էջ 385:
- ⁴ ՄՄ ձեռ. 8211, թերթ՝ 369, նիւթ՝ թուղթ, 23,5x15,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19:
- ⁵ Նոյն, 359բ-60ա:
- ⁶ Լեւոն Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, *Հտր. Բ.*, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1958, էջ 66, 219, 244, 245, 272. Խաւ՝ Ոսկեան, էջ 162:
- ⁷ Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 171:
- ⁸ Նոյն, էջ 361ա:
- ⁹ ՄՄ ձեռ. 9792, թերթ՝ 335, նիւթ՝ թուղթ, 21,6x16, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19. Խաւ՝ Լեւոն Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, *Հտր. Գ.*, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967, էջ 460:
- ¹⁰ Նոյն, էջ 330բ:
- ¹¹ Նոյն, էջ 331ա:
- ¹² Նոյն, թղ. 331բ:
- ¹³ Նոյն:
- ¹⁴ ՄՄ ձեռ. 3701, թերթ՝ 277, նիւթ՝ թուղթ, 27,5x16,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 279ա:
- ¹⁶ Նոյն, թղ. 279բ:
- ¹⁷ ՄՄ ձեռ. 6834, թերթ՝ 189, նիւթ՝ թուղթ, 17,3x13,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 17-18:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 187բ-189ա:
- ¹⁹ Ղեւոնդ Ալիշան, *Միսակն*, Վենետիկ, Մր. Ղազար, 1898, էջ 270:
- ²⁰ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 168, տառ. 41:
- ²¹ ՄՄ ձեռ. 7822, թերթ՝ 161, նիւթ՝ թուղթ, 20,5x17, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 19:
- ²² ՄՄ ձեռ. 7823, թերթ՝ 117, նիւթ՝ թուղթ, 20,5x17, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 15-27:
- ²³ «Առաքել վարդապետը, իրաւ է, իր պատմութեան մէջ ժամանակագրական կարգը չի պահպանել, նիւթերը իրանց տեսակի համեմատ չէ դասաւորել, եւ նրա աշխատութիւնը աւելի մի անկապ հաւաքածու է, քան թէ պատմութիւն, այնուամենայնիւ նրա գործերը բովանդակում են իրենց մէջ թէւեւ անմշակ, բայց բաւական առատ նիւթ պատմութեան համար: Առաքել վարդապետի երկու հատորների մէջ կան եւ այնպիսի գլուխներ, որ կարող են ծառայել իբրեւ աղբիւր Ղարաբաղի մելիքների պատմութեան համար: Իսկ որ ամէնից հետաքրքիր է, դա է մի ժամանակագրական ցուցակ Ղարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին, սկսեալ 1721 թուականից մինչեւ 1813 թուականը» (Ըաֆֆի, *Խամսայի Մելիքութիւնները*, *Երկերի Ժողովածու*, *Հտր. 9*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, էջ 609-610:

- ²⁴ Ա. Կոստանեանց, *Հիգակի Մելիքութիւնը, Նիւթը Հայ Մելիքութեան Մասին, Պրակ Ա.*, Վաղարշապատ, Տպ. Մայր աթոռ Սր. Էջմիածնի, 1913:
- ²⁵ ՄՄ ձեռ. 3966, թերթ՝ 11, նիւթ՝ թուղթ, 22,5x18, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 20-27: Երկը «Պատմութիւն Գոշայ Վանուց» վերնագրել է Խաչիկ վարդապետ Դադեանը (Յ. Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ Վարդապետի, Մասն Ա.*, Վաղարշապատ, Տպ. Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի, 1898, էջ 102): Այս խորագրով է երկը ներկայացում նաեւ ՄՄ ցուցակում (*Յուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Սնուան Մատենադարանի, Հտր. Ա.*, Երեւան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ. 1965, էջ 1120): Բնագիրը ընդարձակ առաջաբանով հրատարակել է Մաղալեանը (Ա. Մաղալեան, «Առաքել Կոստանեանցի «Պատմութիւն Գոշայ Վանուց» Աշխատութիւնը», *Բանբեր Մատենադարանի, Թ. 18*, Երեւան, «Գիտութիւն» Հրատ., 2008, էջ 283-304):
- ²⁶ Նոյն, 1ա:
- ²⁷ ՄՄ, ձեռ. 3966, թղ. 2ա:
- ²⁸ ՄՄ, Կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 182, վառ. 449:
- ²⁹ Նոյն, թղ. 6ա: Մելիք Եզանեանների մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Լեօ, *Երկերի ժողովածու, Հտր. 3, Գիրք 2*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1973, էջ 364:
- ³⁰ ՄՄ ձեռ. 3881, թերթ՝ 195, նիւթ՝ թուղթ, 18x11,5, գիր՝ նոտրգիր, տող՝ 20:
- ³¹ ՄՄ ձեռ. 7571, թերթ՝ 186, նիւթ՝ թուղթ, 23,5x19,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 25:
- ³² Օ. Եզանեան, «Գարուանսարայի (Իջեւանի) Սր. Ամենափրկիչ Եկեղեցու Ձեռագրերի Հաւաքածուն», *Էջմիածին*, 1971, ԺԲ, էջ 43:
- ³³ ՄՄ ձեռ. 3580, թերթ՝ 174, նիւթ՝ թուղթ, 19x14,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 24:
- ³⁴ Նոյն, թղ. 28ա, թղ. 107ա եւ այլուր:
- ³⁵ Նոյն, թղ. 107աբ:
- ³⁶ Նոյն, թղ. 111բ-112ա:
- ³⁷ Նոյն, էջ 108ա:
- ³⁸ Նոյն, էջ 171բ:
- ³⁹ ՄՄ, ձեռ. 5380, էջ 182բ:
- ⁴⁰ ՄՄ 5380, թերթ՝ 182, նիւթ՝ թուղթ, 22x15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 20:
- ⁴¹ Յ. Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Դադեան Խաչիկ Վարդապետի, Մասն Բ.*, Վաղարշապատ, Տպ. Մայր Աթոռ Սր. Էջմիածնի, 1900, էջ 46:
- ⁴² Նոյն, էջ 46. հմմտ.՝ Ձեռ. 5830, էջ 182բ:
- ⁴³ Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 143:
- ⁴⁴ Թորգոմ Արք. Գուշակեան, «Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Սր. Նշանի Վանուց Մեքաստիա», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, Միլիթարեան Տպարան, 1925, էջ 476:
- ⁴⁵ Բարխուդարեանց, *Արցախ*, էջ 69:
- ⁴⁶ Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց, Մասն Ա.*, էջ 50:
- ⁴⁷ ՄՄ 2464, թերթ՝ 296, նիւթ՝ թուղթ, 12x9,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:
- ⁴⁸ Նոյն, էջ 179ա:
- ⁴⁹ Նոյն:
- ⁵⁰ Ա. Տէր-Աւետիսեան, *Յուցակ Ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ Վանքի, Ա.*, Վիեննա, Միլիթարեան Տպարան, 1970, էջ 127:
- ⁵¹ Թովմեան, *Յուցակ Ձեռագրաց, Մասն Ա.*, էջ 89:

- ⁵² Մ. Բարխուդարեանց, *Պատմութիւն Աղուանից, Հտր. Բ.*, Թիֆլիս, Տպ. Օր. Ն. Աղանեանցի, 1907, էջ 21:
- ⁵³ Մ. Վրդ. Քեշիշեան, *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Զմանադի Վանքի Մատենադարանին*, Վիեննա, Միլիթարեան Տպարան, 1964, էջ 37:
- ⁵⁴ *Հիւան Հայ Վիճագրութեան, Պրակ V, Արցախ*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 181:
- ⁵⁵ Ոսկեան, էջ 20:
- ⁵⁶ Խաչիկեան, *ԺԵ Դարի Հայերէն, Հտր.Ա.*, էջ 382-83:
- ⁵⁷ Մեսրոպ վրդ. Մաքսուդեան, «Ազուլիսի Եւ Շրջակայքի Ձեռագրերը», *Արարատ*, 1911, էջ 567:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 567:

THE MANUSCRIPTS OF GTICH VANK AND DIZAK DISTRICT (SUMMARY)

TAMARA MINASYAN
minasyan.tamara64@mail.ru

The historical district of Dizak in the southern part of the Mus Haband province of Artsakh was formed at the end of the 16th century. Its eastern borders reached the plane of Mughan, in the north the left bank of the Keondalan River, in the west the Kirs mountain chain and the heights along the River Yeraskh, and in the south the Yeraskh River. The district corresponds to the historical territory which Movses Khorenatsi named Parzkank (Bazkank, Pantzkank in manuscripts, and later renamed Jabrayel).

The Gtich Vank monastery, located at the center of the district, was founded in the early Middle Ages and in the 15th century had become a renowned cultural center with its scriptorium. Nevertheless, we know very little about the monastery's manuscript production, as most manuscripts were lost during ravages and pillages.

Basing her work on the information gathered from various manuscript catalogues pertaining to this province, the author gives a full picture of the manuscript production of the District of Dizak, categorizing the manuscripts as *Gospels*, *Mashtotses*, Ritual books and Hymnals.

The author has been able to list a total of 22 manuscripts of diverse contents which come from the Gtich Vank monastery and the province of Dizak. The information collected from the colophons of these manuscripts enables us to conclude that the monastery of Gtich Vank was the main location where manuscripts were written, illuminated and kept. There were, however, other less important locations too in the district, like Taghaser, Shakhkakh, Dizapayt, Togh and Taghlar villages.